

ОДИ В ТВОРЧОМУ ДОРОБКУ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Стаття присвячена висвітленню внеску Григорія Сковороди у розвиток жанру оди в українській літературі. Окреслено основні поетичні образи та поетична семантика, витворені поетом провідні концепції: людина-природа, людина-суспільство, людина-людина; вказано на взаємини автора із зображуваними образами та героями в одах.

Ключові слова: *ода, поетичний образ, істина, концепція, особистісна незалежність.*

Статья посвящена раскрытию вклада Григория Сковороды в развитие жанра оды в украинской литературе. Намечены основные поэтические образы и поэтическая семантика, созданные поэтом важные концепции: человек-природа, человек-общество, человек-человек; указано отношение автора к изображаемым образам и героям в одах.

Ключевые слова: *ода, поэтический образ, истина, концепция, личностная независимость.*

The article regards the enlightening of contribution of Grygoriy Skovoroda in the development of the ode genre in the Ukrainian literature. The article outlines main poetical images and poetical semantics, created by the poet important conceptions: individual-nature, individual-society, individual-individual; it is indicated the author's attitude to portrayed images and heroes in the odes.

Key words: *ode, poetical image, truth, conception, personal independence.*

Важко знайти серед корифеїв українського письменства таку неординарну постать як Григорій Савович Сковорода. Він був чи не єдиним в історії вітчизняної літератури, хто фактично третину свого життя провів у мандрах, шукаючи відповіді на запитання, які хвилюють і людство двадцять першого століття – в чому полягає сенс буття, пошук щастя та істини, місце людини в суспільстві, залежність її від плину часу, самопізнання через гармонійне сприймання навколишнього світу. Час невблаганно іде, змінює умови життя, рухає науково-технічний прогрес, створює сучасні матеріальні блага, але призначення людини залишається неосяжним.

Гуманіст, мандрівний філософ, педагог-просвітник, поет-лірик, байкар, співак і музикант, «предтеча нової епохи», проповідник «ідеї рівності людей, простоти і натуральних їх взаємних відносин» [10, с.44], Г.Сковорода залишився для сучасників і нащадків людиною з серцем «як чистий кришталь». І.Я. Франко слушно зазначає, що «посвятивши все своє життя вандрівці, усному та писемному навчання, він мав великий вплив на розбудження і піднесення духовного життя» [10, с.44].

Мандруючи країнами Європи, Росією, сходявши довгими стежками України, цей світоч ніс люду просте слово-вчення і воно розходилося, скрізь знаходило слухачів – в селянській хаті, в садибі дідача, біля церкви. «Сковорода був бажаним гостем у простих людей, де він завжди знаходив притулок, харч та доброзичливе ставлення», – підкреслює дослідник І.Іваньо [8, с.6].

Саме життя невтомного мандрівника було найглибшим джерелом, яке дало наснагу для творчості, воно було своєрідним вчителем для Сковороди: побачене, почуте, проаналізоване і осмислене все це потім синтезувалося в його безсмертних творах, які і зараз не втратили актуальності.

Митець обрав найпростіший, але, водночас, і найважчий шлях до самопізнання. Естетичні засади лірики відобразилися у його поетичному доробку «Сад божественных

п'єсней, прозябшій из зерн священнаго писанія», що налічує 30 пісень, написаних у період з 1757 по 1785 рік, і вражає тематичним розмаїттям.

Мотив захоплення навколишнім світом, зміною сезонів спостерігаємо у анакреонтичній оді «Весна люба, ах, пришла!» («П'єснь 3-я»). Прекрасна весна приносить тепло, все цвіте навкруги і радіє її приходу: «Уже сады расцвѣли и соловьев навели», а зимову депресивну «печаль» автор проганяє «в болота, в подземныи ворота! // Бѣжи себѣ прочь во ад». Лірик використовує різноманітні засоби для створення піднесеного пафосу твору: антитези весна люба – зима люта; пришла – пройшла; цвѣты – плоды, грѣх – утѣх, епітети красны села; подземныи ворота; смертныи грѣх; божій сад, старослов'янськии град; убій; утѣшь та фольклорне порівняння «душа моя есть верба», щоб надати мові урочистого відтінку, підкреслити і возвеличити прихід довгоочікуваної весни з піднесенням у внутрішньому світі людини: «Душа моя процвѣла и радостей навела». Автор порівнює душу людини з поетичним образом квітучого саду, який традиційно вживався в давній українській літературі ще з часів Київської Русі, і первісно означав та уособлював рай як місце, куди потрапляли після смерті душі всіх праведників. У добу бароко цей образ надзвичайно широкого культивувався в письменстві та набув популярності. Поет наголошує на тому, що лише той, «кто побѣдил смертныи грѣх» зможе потрапити до раю – в «божій град», тому безсмертя праведної, блаженної душі постає провідною темою оди і устами ліричного героя автор висловлює свою думку про те, що найстрашніше для кожного – це свідомо скоєний гріх «Убій во мнѣ всякій грѣх: – се ключ моих всѣх утѣх!». Поет майстерно синонімізує сакральний образ саду і людської душі, підкреслюючи перевагу високих духовних цінностей та душевної чистоти над буденністю, меркантильністю, заздрістю, марнославством, акцентуючи увагу на засадах філософії «душі» як найвищої форми самопізнання – «щасливіший той, хто залюбки обробив ниву душевну свою».

Тема оспівування мальовничої української природи простежується і в наступній анакреонтичній ліричній оді «Не пойду в город богатый. Я буду на полях жить» («П'єснь 12-я»), яку Д.Чижевський назвав «шляхом лірика до природи» [11, с.287]. Життя в урбаністичному місті, де вирують буденні пристрасті, не приносить спокою, спокушає людську душу «красными одеждами», «штатским саном», подорожами «за море», але небезпека криється в тому, що «города славны... в неволю горьку ведут». Поет протиставляє місту зелену «дуброву», називає її «мати родная моя», де «жизнь увеселенна», де панує «покой, тишина» і рефрен «О дуброва!..» підкреслює це. Саме праматір-природа – єдине джерело мудрості: «В тебѣ я начал мудрѣть», і лише тут автор хоче знайти свій останній притулок «до тебе моя природа, в тебѣ хощу и умерѣть». Згодом ці слова стали пророчими. У Г.Сковороди природа виступає своєрідним образом спокійного пристанища, де людина відчуває себе захищеною від зовнішніх суспільних негараздів та проявів – «горя, печали, страху и мятежа» – і лише тут може повністю осмислити і досягнути закони «вѣчностей небесных». У створеній поетом концепції «людина – природа» простежуються прояви українського класицизму, який «базувався на особливій раціоналістичній теорії пізнання та естетиці, де природа виступала джерелом універсалій і проголошувалася ідеальним взірцем для наслідування» [5, с.113].

За роки навчання в Києво-Могилянській академії (1734-1753), Г.Сковорода познайомився з творами античних авторів Аристотеля, Горація, якого називав «римським пророком», Овідія, Вергілія, Епікура, Цицерона, Плутарха, Піфагора, Сенеки, французьких гуманістів, добре володів наукою віршування (збірка «Сад божественных п'єсней» нагадує практичний посібник з поезики), латинською (про це свідчить його епістолярна спадщина та прозові переклади), грецькою, німецькою мовами і тому не викликає подиву той факт, що саме гораціанські оди посідають чільне місце в доробку лірика.

Перекладач А.Содомора наголошує, що «перші яскраві сліди Горація на українському ґрунті зв'язані з творчістю Григорія Сковороди – його великого шанувальника. Сковорода, як і Горацій, був того переконання, що мета людини – досягнути щастя, до якого ведуть не багатство й пошесті, а погідність духу та радість серця» [3, с.8].

«П'єснь 24-я» – це «перетолкованна малоросійським діалектом» ода Горация «Про спокій душі» (книга II, XVI) з епіграфом, написаним латиною, «Otium divos rogat in patenti» («Покою просить у богів той, хто у відкритому морі»). Тут Сковорода спробував «свідомо «модернізувати» та християнізувати Горация» на що вказує Д.Чижевський [11, с.73].

Слід зазначити, що і в перекладі, і в «перетолкованні» спостерігаємо античний образ моря, який автор часто використовує. Він порівнює морську стихію, кораблі, вітрила з мінливим і непередбачуваним життям: «Купец покоя сладка бога просит, // Когда по морю его вихор бросит», «Печаль глупа и на корабли восходит» (Oda Horatiana (Libri II, XVI); «За тобою то в'єтрила простирают в кораблях, // Чтоб могли тебе т'є крила по чужих сыскать странах» (П'єснь 24-я); «Гот на восточный, сей в вечерній край.// Плывет по щастье со вс'єх в'єтрил» (П'єснь 9-я); «Нельзя бездны окіяна горстью персти забросать» (П'єснь 11-я); «О прелестный мір! Ты мн'є – окіян пучина» (П'єснь 16-я); «Видя житія сего я горе, // Кипящее, как Чермное море» (П'єснь 17-я); «По волнам твой корабль шал'єл, // Се в корабль паки твой кормчій с'єл» (П'єснь 26-я); «Чолнок мой бури вихр шатает», «Ты в корабл'є моем спиши» (П'єснь 29-я), «Всім, хто в морі зазнав горя і пагуби, // Супокійная гаване! («Похвала бідності»). Символічний образ гавані як тихого пристанища для мандрівника уособлює в трактуванні Г.Сковороди знайдене щастя, своєрідний «душевний рай».

У «Саду» також є оди-присвяти, зокрема, білгородському архимандриту Гервасію Якубовичу («25-я П'єснь отходная», що нагадує старогрецький апобатерион – пісню на від'їзд з побажанням удачі), який прихильно ставився до Г.Сковороди і рекомендував його для викладання в Харківському колегіумі. Епіграфом автор подає християнську настанову «Господь сохранил вхождение твое и исхождение твое, не даст во смятение ноги твоя» і цим підкреслює дружню тональність присвяти. Г.Сковорода в супровідному листі зізнається: «Царів і тиранів ми часто всупереч нашій волі вихваляємо, але з друзями справа зовсім інша. Те, що тут сказане, викликане не силою, не страхом, але прихильністю. Від лестоців моє серце не менш далеке, ніж Китай від Португалії» [9, с.381], і щиро бажає успіху на новому місці, на посаді «архимандритській и судейській». Твір насичений епітетами «весел», «ц'єльый», «здравый», «озаренный», які позитивно характеризують постать друга, останні рядки – це своєрідні побажання успіху: «Будь теб'є в'єтры погодны», «Щастлив теб'є путь везд'є отсель будь!», «Щастлив сл'єдом, как гладеньким льдом!».

Наступна присвята адресована переяславському єпископові Іванові Козловичу, який «читав у Києво-Могилянській академії риторіку тоді, коли Григорій був уже на першому році філософії» [7, с.85]. Г.Сковорода протягом року викладав поезію в Переяславській семінарії, в той час заклад перебував під кураторством вищезгаданого єпископа. Автор порівнює Івана то з «кормчим», який «путь управит до небес, // Преподнося Христовых св'єт словес», то з лікарем, який «исц'єлит дух твой, язвлен гр'єхом», підкреслюючи мудрість і освіченість адресата, його прекрасні ораторські здібності, і далі звертається до Христа аби він допомагав Іванові у його важливій місії:

Христе, источник благ святой!
Ты дух на пастыря излій твой.
Ты будь ему оригинал.
Чтоб, на его смотря, поступал
Паствы его всяк человек,
И продли ему щастлив в'єк [9, с.55].

«П'єснь 27-я» написана з нагоди приїзду білгородського єпископа Йоасафа Миткевича до Харківського духовного училища, куратором якого він був. В цьому закладі Григорій Савович викладав етику, грецьку мову та поезію і знав архієрея особисто. Єпископ зображений в поетичному бароковому образі садівника, який дбає про свій «вышних наук» «весенний» сад (училище):

Ты сад напой, сей святы сад.
Током вод благочестивых
З самых апостольских ключей.

Не допусти ересей яд [9, с.55].

Позитивні людські якості священника поет виражає численними епітетами «тих, благ, кроток, милосердый», риторичне звертання «пастирю наш» закликає очистити «сад» від людських пороків: «Отжени проч всяк род лживых», «лицемѣрно лстящ». Патетичний стиль, багата та різноманітна епітетика, риторичні фігури, емоційність творили урочистий вплив на адресатів вищезгаданих од-присвят.

Оди-присвяти перегукуються з ранніми одами Іринєя Фальківського, які він присвятив своїм учням Костянтину та Петру Ракославам з нагоди святкування Різдва Христового:

Сей торжества веселый шумь,
Радостные християны,
И града горняго гражданы,
Нечуственно плѣняеть умь [1, с.265].

Свобода, «вольность» відігравали величезне значення в житті «українського Сократа», і тому цілком природно, що тема незалежності як особистої, так і політичної посідала чільне місце в творчості поета. Зокрема, в оді «De Libertate» («Про свободу»), автор звертається до героїчної постаті гетьмана Богдана Хмельницького, який «залишається улюбленим персонажем як фольклору, так і козацьких літописів від Граб'янки і Самовидця до початку ХІХ ст.» [7, с.113]. Відповіддю на риторичне запитання «Что то за волность? Добро в ней какое?» є свобода, яку не можна купити за гроші, влучна антитеза «злато-блато» вжита ліриком, щоб акцентувати увагу на неможливості обміну вільного життя на достаток, а символ волі асоціюється з образом славетного «напівказкового харизматичного борця» Хмеля:

Будь славен вовѣк, о муже избранне,
Волности отче, герою Богдане!

Образ славетного гетьмана впродовж кількох століть був надзвичайно популярним в пісенній творчості. Порівняймо оду з рядками народної пісні про Богдана Хмельницького «Чи не той то хміль»:

Чи не той то хміль,
Що коло тичин в'ється,
Ой той то Хмельницький,
Що з ляхами б'ється.

Таким чином, постать легендарного полководця в оді виступає символом політичної свободи для українського народу.

Оспівування особистої незалежності є головною темою в оді «Похвала бідності». Митець ще в анакреонтичній поезії «Не пойду в город богатый» («Піснь 12-я») наголошує на тому, що «Ничего я не желатель, кромѣ хлѣба да воды, // Нищета мнѣ есть пріятель – давно мы с нею сваты». Г.Сковорода чи не єдиний перший поет в історії української літератури, який оспівав бідність, що є синонімом особистісної незалежності. Згодом, полтавець К.Пузина напише оду «Малорусский крестьянин», яку присвятить кріпакові. Сергій Єфремов слушно зауважив, що «кріпак і ода – це було сміливе поєднання думок» [4, с.299]. У «Похвалі» Г.Сковорода називає неможливість «справжня мати серцям, рідна і лагідна» і кожен, хто її шанує має серце щире і радісне. Бідність порівнюється з античним образом «супокійної гавані», де мандрівник знаходить земне щастя і спокій. Слабкість, пияцтво, зажерливість, амбітність, «порожня слава», що породжують «силу хвороб», уникають бідності, бо «супутники бідності» «зрівноважений дух, мудра розсудливість та веселість ясна на глупоту людську дивляться з осміхом». Приклад для людей – це життя Ісуса та апостола Павла, життя яких було убогим, але праведним:

Був убогий Христос, – бо зневажав скарби,
Павел був нуждарем, бо не жадав утіх,
Не в старчачих торбах, бідносте, ти живеш
В серці чистім і праведнім [9, с.80].

Автор зневажає користолюбців, які прагнуть збагачення, називає їх «жебраками», «захланними старцями, що до скарбів земних // Так пожадливо горнутья». Найцінніший

скарб для кожної людини – це незалежність від матеріальних благ, гармонія світу внутрішнього і світу зовнішнього, як запорука «спокою нерушеного», «здоров'я міцного» і «призвичаєного до побожних трудів серця незламного». Цими словами поет виражає свою непохитну особисту позицію щодо неможливості досягнення щастя в світі, де панує влада золота.

У проаналізованих творах автор чітко і логічно вибудував концепційну схему: людина – природа, людина – місто (суспільство), людина – людина, де основне життєве покликання для кожного індивіда – навчитися «керувати душею» і «приборкувати пориви», щоб осмислити призначення через внутрішню оцінку вчинків. У цій схемі домінує екзистенційний постулат мандрівного філософа – свобода вибору, звільнення від буденщини, життєвої суєти і марного витрачання дорогоцінного часу.

Григорій Савович зробив вагомий внесок у розвиток жанру оди в українській літературі; у цьому «велику роль ...вдіграла та класична освіта, яку Сковорода набув у стінах Києво-Могилянської академії...рівень і спрямування викладання в ній різних наук лишився незмінно високим» [6, с.51]. Відомо, що в Переяславській семінарії він викладав курс поезії, де першочерговим завданням було навчити студентів писати різноманітні вірші, для чого створив власний рукописний трактат «Разсужденіе о поезіи и руководство к искусству оной», текст якого, на жаль, на сьогодні втрачений. Традиційність і наслідуваність звичаїв КМА проявляється у використанні мотивів моря, океану, корабля, гавані, взятих з античної літератури та сапфічної строфи, якою написана ода «Похвала бідності», барокових образів саду, садівника в анакреонтичних одах та присвятах друзям. Та паралельно Г.Сковорода виступає новатором, возвеличивши неможливість людини в оді «Похвала бідності», сміливо поєднавши «високий» стиль жанру оди з оспівуванням «вільності» простої людини:

О щасливий, хто зміг думкою гострою
Зрозуміти, які втіхи незмірені
Ти приносиш усім, хто вшанував тебе
Серцем щирим і радісним [9, с.79].

Отже, для Григорія Сковороди істина полягала у пошуці внутрішньої і зовнішньої гармонії, особистої свободи-«вольності», моральних життєвих принципів, осмисленому спілкуванні з природою, несприйнятті матеріального збагачення і його поетична спадщина стала відображенням незмінних позицій. М.Попович справеливо підкреслює, що «всі пошуки Сковороди були спрямовані на можливість досягнення людського щастя не в далекій перспективі, а тут і тепер. Під цим кутом зору Сковорода розглядав і значущість покликання – не просто як вибору професії, а як вільного вибору незалежним людським індивідом своєї долі» [4, с.3].

Список використаних джерел

1. Булашев Г. Преосвященный Ириней Фальковский, епископ Чигиринский / Г. Булашев // ТКДА. – 1883. – № 6. – С. 229–319.
2. Гнатишак М. Нариси історії української літератури й критики / М. Гнатишак. – Мюнхен, 1994. – 885 с.
3. Гораций К. Ф. Твори / К. Ф. Гораций. – К. : Дніпро, 1982. – 352 с.
4. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К. : Femina, 1995. – 688 с.
5. Лімборський І. Європейське та українське Просвітництво: незавершений проект? Реінтерпритація канону і спроба компаративного аналізу літературних парадигм / І. Лімборський – Черкаси : ЧДТУ, 2006. – 363 с.: іл.
6. Микитенко Ю. А. Антична спадщина і становлення нової літератури / Ю. А. Микитенко. – К. : Наукова думка, 1991. – 156 с.
7. Попович М. Григорій Сковорода: філософія свободи / М. Попович. – К. : Майстерня Білецьких, 2007. – 256 с.

8. Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2-х т. / Г. Сковорода; [ред. кол. В. І. Шинкарук (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1973. – Т.1. – 532 с.
9. Сковорода Г. С. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи / Г. С. Сковорода. – К. : Наукова думка, 1983. – 541 с.
10. Сулима М. М. Українське віршування кінця XVI – поч. XVIII ст. / М. М. Сулима. – К. : Наукова думка, 1985. – 147 с.
11. Франко І. Я. Зібрання творів у 50-ти томах / І. Я. Франко. – К. : Наукова думка, 1984. – Т.41. – 679 с.
12. Чижевський Д. І. Історія української літератури / Д. І. Чижевський. – К. : ВЦ «Академія», 2008. – 568 с.

Стаття надійшла до редакції 11 лютого 2011 року